

Fóris Ágota 2015. Osztályozási módszerek a terminológiában és ezek oktatási vonatkozásai. *Szaknyelv és szakfordítás* 13, 1, közlésre elfogadva. ISSN 1587-4389

Fóris Ágota

Osztályozási módszerek a terminológiában és ezek oktatási vonatkozásai¹ **KRE TERMÍK**

1. Bevezetés

Mai társadalmunk működésének alapja az információ gyors felhasználása, ebben alapvető a nyelv szerepe, úgy is, mint az új ismeretek feltárásának, és úgy is, mint az ismeretek kommunikációs hálózatba történő kódolásának és dekódolásának az eszköze. Az információcsere nagyszámú természetes nyelven valósul meg a társadalomban, ami erősíti a fordítás szerepét, ezzel együtt számos elvi és technikai problémát is felvet. A multikulturalitás és a multilingvalizmus következményeivel, a kommunikáció megkönnyítésével, hatékonyságának növelésével számos nyelvészeti ág (pl. fordítástudomány, lexikográfia, terminológia, nyelvtechnológia) foglalkozik. A nyelvi globalizációval párhuzamosan a nyelvi lokalizáció is megjelent, a lokalizáció folyamatában pedig fontos szerepet játszanak a különböző nyelvek. Jelentős információtechnológiai és számítógépes nyelvészeti munkák folynak, például a WWW fejlesztése, ontológiák készítése és számos más olyan új dolog, amelyekkel a számítógép-felhasználók rendszeresen találkoznak. Mindezek a munkálatok és kutatások szoros kapcsolatban állnak a nyelvészettel, különösen a terminológiai munkákkal és ezek számítógépes nyelvészeti eredményeivel (pl. magyar WordNet, szemantikus web: Prószyék–Miháltz 2008, Tóth 2010).

A kultúrák különbségeiről és azok nyelvi tükröződéséről nagyszámú publikáció jelent meg mind a filozófia, mind a nyelvészet, különösen a kognitív nyelvészet területén (pl. Bańcerowski 2008). A tudományos fogalmi rendszerek, illetve a szakmai fogalomrendszerek különbözősége és ennek tükröződése az egyes nyelvekben szintén számos publikáció tárgya, kiemelten az episztemológia és a hermeneutika művelői foglalkoznak e kérdésekkel. A terminológia jelentős szerepet tölt be az elméleti és az empirikus kutatásban egyaránt, (hiszen) a tudományos osztályozás és a tudományos elméletek alapja a terminológia pontos kidolgozottsága és leírása. Egy tudományág terminusainak összességét Hempel (2005) a tudományág *szótárának* nevezi, amit a terminológiai szakirodalomban elfogadott megnevezés szerint *terminológiának* hívnak: „*Terminology 3 – The vocabulary of a subject field*” (Bessé et al. 1997: 154).

2. Az osztályozás

A kultúrák és nyelvek különböznek egymástól, ebből következően a különböző kultúrákhoz kötődő fogalmi rendszerek és a különböző nyelvekhez kötődő terminológiai rendszerek is eltérnek egymástól. A fogalmi különbség tükröződik a terminológiai különbségekben. Hempel ezt a tényt így fogalmazza meg: „Ha egy adott tárgyalási univerzumot többféleképpen bontunk fel alosztályokra, akkor ez voltaképpen azt jelenti, hogy különböző fogalmak segítségével tárjuk fel a vizsgált objektumok hasonlóságait és különbségeit. (...) Az osztályozás eredményeként kapott klasszifikációs vagy tipológiai rendszerek ennek megfelelően különböznek egymástól” (Hempel 2005: 21).

Az osztályozás következményeivel elméleti és gyakorlati feladatok megoldása során egyaránt találkozunk. Az egyik következmény az, hogy az osztályozás folyamata automatikusan az osztályozott sokaság rendszerbe állításához vezet. A különböző jegyek

alapján kialakított csoportok az osztályozás alapját nem képező jegyekben különböznek egymástól, ezért a kialakított csoportok további osztályozásnak vethetők alá.

Bármely halmaz elemei egymást követő osztályokba sorolással – az egyes csoportok viszonyait megadó – rendszerbe foglalhatók össze. Ilyen rendszert alkotnak a klasszikus logikában a fogalmak vagy a nyelvben a terminusok. Minden fogalomnak és terminusnak megvan a helye annak a tárgykörnek a kialakított rendszerében, amelyik sokaság tagjaként osztályozták. Vagyis adottak azok a viszonyok, amelyek közte és a többi fogalom között léteznek. Napjainkban sok új fogalom, és ennek következtében terminus keletkezik, ezek pontos meghatározása akkor történik meg, ha meghatározásra kerülnek a fogalom meghatározó jegyei, és ezután megtörténik a már korábban létező, vagy újonnan kialakítandó rendszerbe való beillesztése. A rendszerben elfoglalt hely meghatározása azt jelenti, hogy meg kell találni, hogy más fogalmakkal, terminusokkal milyen viszonyban (rész/egész, alá/fölérendelt) áll az új elem. Amennyiben a rendszer gondos építése nem történik meg, a rendszerben való eligazodásban nehézségek léphetnek fel. Erre mind a fogalmak, mind a terminusok bővülő rendszerében sok példát lehet találni.

A tudományos megismerés végtelen sok adatot szolgáltat a környező világ tárgyairól, folyamatairól, az azok között létező kapcsolatokról. A nagyszámú adat között csak úgy lehet eligazodni, ha azokat célszerűen választott elvek alapján osztályozzuk. Megfelelő rendszerezés hiányában lehetetlen az adatok sokasága között eligazodni. Tullio De Mauro (2003) hasonlította a nyelv szókészletét egy áruház árukészletéhez: egy nagy szupermarket árukészletét nehéz volna áttekinteni, ha az nem lenne csoportosítva ruházat, élelmiszer, háztartási eszközök stb. osztályokra, azon belül férfi, női, gyermekruházat alosztályokra, majd kötöttáru, fehérnemű stb. részlegekbe rendszerezve. Az osztályozás során alkalmazott eljárás az *absztrakció* (lásd Fóris 2008: 85–87). A fogalom jegyeinek a meghatározása, osztályozása, a lényeges jegyek kiemelése, a lényegtelen jegyek elhagyása tehát az absztrakció alkalmazását jelenti. Az új felfedezések fogalmainak meghatározó jegyeit a kutatás részeredményeinek feltárása során határozzák meg, ezek alapján feltárul a fogalom tartalma, és elvégezhető lesz a fogalom meghatározása. A fogalom elnevezése általában csak ezután történik meg, és e folyamat eredményeként jön létre a terminus.

Az *osztályozás* (*csoportosítás, rendszerezés, kategorizáció*) azt jelenti, hogy az elemek sokaságát valamelyik jellemző tulajdonság alapján csoportokba válogatjuk, és eltekintünk attól, hogy más tulajdonságaik eltérnek egymástól. Az osztályozás alapvető tulajdonságainak megállapításához vegyük kölcsön az iskolában használt logikai készletet, nevezetesen a kék, zöld, sárga színű háromszög, négyzet és kör alakú, lyukas vagy teli, kicsi és nagy alakú elemeket. Nézzük meg az osztályozás néhány tulajdonságát:

- Az osztályozás szempontjai szabadon választhatók meg. – Legyen az első csoportosítás szempontja a szín. E felosztás szerint három csoportot tudunk kialakítani (kék, zöld, sárga színű elemek halmaza). A következő osztályozási kritérium legyen a méret, ekkor két csoport alakítható ki (kicsi és nagy elemek halmaza). Következő lehetőség a forma alapján való csoportosítás (három csoport), majd a középben lévő lyukak megléte, illetve hiánya szerint való elkülönítés (két csoport).
- Az osztályozás szempontja határozza meg, hogy egy adott sokaságból hány csoportot alakíthatunk ki.
- Bármely két elem valamely osztályozási szabály szerint egy adott csoportba, egy másik osztályozási szabály szerint más csoportba kerülhet.
- Az egy csoportba tartozó elemek mindegyike rendelkezik az osztályozás szempontját megadó tulajdonsággal, ugyanakkor az osztályozás szempontjából nem fontos tulajdonságaik jelentősen eltérhetnek egymástól.
- Bármely elem több különböző meghatározó tulajdonságú csoportnak lehet tagja.

- Csak azonos osztályozási szempontok alapján kialakított csoportokat, illetve azok tagjait szabad egymással összehasonlítani, tulajdonságaikat viszonyítani, a viszonyítás alapján további következtetéseket levonni.

A taxonómia alapjai címmel megjelent írásában Hempel (2005) a következőképpen írja le az osztályozás módszerét és alapfogalmait:

„A klasszifikáció, mint köztudott, az objektumok egy adott osztályát vagy halmazát alosztályokra bontja fel. Az objektumokat az adott halmaz *elemeinek* vagy *alkotórészeinek* hívjuk, magát a halmazt pedig (...) *tárgyalási univerzumnak* nevezzük. (...)

A klasszifikáció során nyert alosztályokat úgy definiáljuk, hogy minden esetben megadjuk az alosztályhoz tartozás szükséges és elégséges feltételeit, azaz: meghatározzuk azokat a jellemzőket, amelyekkel a szóban forgó alosztály elemei – és csak ezek – rendelkeznek. Az egyes alosztályokat tehát egy meghatározott *fogalom* (pontosabban: ennek terjedelme) révén definiáljuk. A kérdéses fogalom az alosztályhoz tartozás szempontjából lényeges jellemzőket reprezentálja.” (Hempel 2005: 19–20)

„Ha egy adott tárgyalási univerzumot többféleképpen bontunk fel alosztályokra, akkor ez voltaképpen azt jelenti, hogy különböző fogalmak segítségével tárjuk fel a vizsgált objektumok hasonlóságait és különbségeit. (...) Az osztályozás eredményeként kapott klasszifikációs vagy tipológiai rendszerek ennek megfelelően különböznek egymástól.” (Hempel 2005: 21)

A gyakorlatban előforduló esetekben az osztályozásnak több meghatározó jegyét lehet és szükséges is figyelembe venni. A több jegy kombinációjának megléte alapján pontosabban lehet megadni egy adott csoporthoz való tartozás kritériumát, illetve kizárni a csoportba nem illő tagokat.

Az osztályozás során létrehozott alosztályokat általában az osztályozás szempontját meghatározó fogalom segítségével szokták megnevezni. Előfordul, hogy a megnevezésre kiragadott terminusnak például a kutatás osztályozása során különleges jelentőséget tulajdonítanak, pedig „az elnevezésnek az a célja, hogy megkülönböztessen, nem pedig hogy minősítsen” (Antal 2005/1964: 20).

3. Az osztályozás a terminológiában

Minden fogalom kialakításának tapasztalatok gyűjtése az alapja, s ezek logikai feldolgozása során alakul ki maga a fogalom. A tapasztalatgyűjtés módszerében azonban különböznek az egyes tudományterületek. E kérdésnek a további fejtegetéseinkben játszott fontos szerepe miatt kiemeljük, hogy közvetlen megfigyelés útján gyűjtik tapasztalataikat például a kísérletes tudományok, a műszaki, agrár, kereskedelmi ágazatok, a társadalmi folyamatokat vizsgáló humán területek, egyes nyelvészeti diszciplínák, míg elméleti általánosítások képezik magát a fogalomalkotáshoz való adatgyűjtést is olyan területeken, mint a matematika, a zene, filozófia, logika, elméleti fizika, nyelvészet bizonyos ágai stb. A valóságban bizonyos mértékig mindig keveredik a tapasztalatok gyűjtésében e két elkülönített jelleg, hiszen a legelvontabb fogalomalkotás során is megtalálható a tapasztalati alap, és fordítva, a közvetlen tapasztalás szoros kapcsolatban van a logikai rendezéssel. A fogalmakhoz hozzárendelt terminusok elfogadása minden esetben a tudományt művelők vagy a nyelvet beszélők hallgatólagos vagy tudatos közmegegyezése alapján jön létre.

A fogalmak osztályozása a fogalmak főbb jellemezői alapján, halmazokba való besorolással történik. A fogalmak osztályozását, rendszerezését, kategorizációját a szemantika különböző irányzatai különböző módszerekkel végzik.

A strukturális szemantikában a fogalmakat jellemzőik alapján sorolják be kategóriákba, illetve halmazokba. Egy-egy fogalom egyértelműen vagy beletartozik egy kategóriába, vagy nem (igen/nem). A fogalmak főbb tulajdonságainak megadására hasznos és gyakran használt módszer a szemantikai mátrix készítése (+/- jelekkel) (lásd pl. Kiefer 2007, Szende 1996). – A terminológia mesterszakon a szemantika oktatásában az egyik feladat a hallgatók számára szemantikai mátrixok készítése. A (holisztikus) kognitív szemantikai irányzat álláspontja, hogy az igen/nem osztályozás az átlagos emberi megismerésre kevésbé jellemző, helyette a prototípuselmélet alapján, a tipikalitási feltételek segítségével megadott központi kategóriák leírását tartják célravezetőnek. Egy-egy entitás akkor is beletartozhat egy halmazba vagy kategóriába, ha nem minden tipikalitási feltétel jellemző rá (lásd Bańcerowski 2000, Tolcsvai Nagy 2013). – Ez utóbbi kategorizáció is hasznos a terminológiában, hiszen gyakran előfordul, jellemzően társadalomtudományi, bölcséleti fogalmak megadásakor, hogy célravezetőbb a prototípus tulajdonságait megadni, mint az osztályozás szükséges és elégséges feltételeit.

A terminológiai rendszerezésnek, mint a terminusokat rendszerbe foglaló, osztályozó és kapcsolatba állító eljárásnak, többféle megközelítése lehetséges. Ide tartoznak a (klasszikus) logikai, filozófiai alapismeretek, a *nemfogalom* és a *fajfogalom* terminológiai osztályozásban játszott szerepe. A terminológiai osztályozás lényegét Klár és Kovalovszky (1955: 31) a következőképpen foglalják össze:

„első feladat a kiválasztó munka: a terminológiai feldolgozásra tervbe vett tudományág (iparág) alapvető fontosságú foglmainak összegyűjtése és meghatározása. Ezt követi a fogalmak összehasonlítása, más fogalmakkal fennálló terminológiai fontosságú összefüggéseinek és így terminológiai helyüknek megállapítása. (...) a fontos fogalmak kiválasztása (...) gyakran nem végezhető el anélkül, hogy a meghatározandó fogalmak tartalma, terjedelme és helye tekintetében sokszor észlelhető bizonytalanságot előzetesen ne tisztáznánk, meg ne szüntetnénk. Sok esetben ugyanis a fogalmak pontos rendszerezése még nem történt meg. Gyakoriak a helytelen vagy idejétmúlt fogalom-meghatározások. Más fogalom-meghatározások kellően nem tisztázott vagy homályos fogalmakon alapulnak. Egyes fogalmak pontos meghatározása pedig gyakran teljesen hiányzik, s helyette sokszor csak megközelítő magyarázatok találhatók”.

A terminológiai osztályozási munka során több cél együttes megvalósítása szükséges: 1) fontos, hogy a terminológiai rendszer feleljen meg az adott tudományág fogalmi rendszerének, 2) a fogalmak terminológiai helye és elnevezése nemcsak a fogalom alapvető jegyeitől függ, hanem a fogalmi rendszertől is, amelybe beletartoznak, 3) az osztályozás során az általános gyűjtőfogalmakból kiindulva az egyedi fogalmak felé szokás haladni. Vagyis a terminológiai osztályozás magába foglalja a megismerés során kialakult fogalmak rendszerezését, a terminusok rendszerének kialakítását, az általános és konkrét fogalmak sorrendiségének megállapítását, a fogalmak (és elnevezésük) egymáshoz való viszonyának meghatározását. A klasszikus wüsteri terminológiatan alapelveivel szemben jelent meg az úgynevezett szociokognitív terminológia. Temmermann (2000: 16, 223) szerint öt fő különbség mutatható ki a hagyományos terminológia és a szociokognitív terminológia között. A hagyományos terminológia a fogalmakból indul ki; egy fogalom helye megadható egy logikai-ontológiai felépítésű fogalomrendszerben; egy fogalom intenzionális vagy extenzionális definícióval határozható meg; egy terminus kizárólag egy fogalomhoz tartozhat;

a terminológiai vizsgálat szinkrón vizsgálat; a fogalom és terminus közötti kapcsolat önkényes. A szociokognitív terminológia megértésegységekből indul ki, és a prototípuselvet követi; a megértésegységnek egyaránt van kategóriák közötti és kategórián belüli szerkezete, és kognitív modellek alapján működik; a megértésegység típusától és az adott kommunikációs szituációban a feladó és a befogadó képzettségétől függ, hogy mi számít fő és mellékes tulajdonságnak a definíció megalkotása során; a megértés folyamatában fontos szerepe van a szinonímiának és poliszémiának; a terminológiában szinkrón és diakrón vizsgálatok egyaránt fontosak; a terminusok motiváltak, és a kognitív modellek szerepet játszanak (a) kialakulásukban.

4. Oktatási vonatkozások

A felsőoktatás elmúlt évtizedekben megkezdődött modernizációs folyamata jó lehetőséget kínált a nyelvészet számára új képzések indítására, a nyelvészetnek a felsőoktatásban elfoglalt helyének megerősítésére, a nyelvi infrastruktúra építésére és fejlesztésére felkészített fiatalok képzésére. A felsőoktatás modernizálása nyomán több új nyelvészeti mesterképzést létesítettek és indítottak a magyar egyetemeken, ezek közül az egyik a terminológia mesterképzés. (Az új szak indulásáról, az első lépésekről lásd Fóris 2012).¹

A terminológiai kérdések fontosságára már Pierre Lévy (2007) az értelmiség felelősségéről szóló cikke is ráirányította a különböző tudományágak kutatóinak figyelmét. (Az *Információs Társadalom* című folyóirat 2008/4 száma a teljes számot az írása nyomán keletkezett vitacikkeknek szentelte.) Lévy a kollektív intelligencia kihasználásának egyik akadályát a szimbolikus rendszerek sokféleségében és szétdaraboltságában látja. A másik akadály véleménye szerint az, hogy a számítógépes tervezés általános módszerek eszközével próbálja meg értelmezni a dokumentumok jelentését. Egyrészt az internetes keresők nem képesek a teljes hálón való keresésre, másrészt pedig karakterek láncolatára alapozzák a keresést, és nem fogalmakra. A logikai műveletek automatizálásán túl a legújabb feladat a jelentsjelölés eredeti rendszereinek kidolgozása. A Lévy cikke óta eltelt néhány évben sokan (matematikusok, informatikusok, nyelvészek, filozófusok) dolgoznak a probléma megoldásán.

A különböző népek érintkezését megkönnyítik azok az új eszközök és módszerek, amelyek a gyors tudományos és technológiai fejlődés eredményeként jelennek meg. Az információs rendszerek megváltozása és az, hogy tömeges felhasználásúvá váltak, valamint az emberi tevékenység automatizáltsága és elektronikus dokumentáltsága az emberi kommunikáció formáin is változtatott. Minél gyorsabban, minél több információ megtalálását kell biztosítani (Abonyi 2006), ehhez pedig az egyre jobban felgyorsuló és kiszélesedő nemzetközi kommunikációs folyamatokban az egyik legfontosabb feladat a fogalmi-terminológiai hálózatok összehangolása, rendezése. Biztosítani kell a természetes nyelvek terminológiája közötti egyértelmű kapcsolatok megteremtését – egy nyelv nyelvváltozatain belül is és több nyelv között is –, a nagy teljesítményű eszközökhöz és az új módszerek használatához szükséges ismeretekhez való hozzáférést. Mindehhez az újfajta követelményeket ismerő, abban eligazodni képes szakemberekre van szükség.

A gyors tudományos-technológiai fejlődés és a társadalmi átalakulások új helyzetet idéztek elő a terminológiai munkákban. Új vonás például, hogy míg korábban az egyes tárgykörök fogalmi és terminológiai rendszere jól elkülöníthető volt egymástól, addig ma – a szakterületek egymásba épülése miatt – a különböző tárgykörökben használt terminusoknak jelentős a közösen használt része. Ebben a helyzetben a terminológiai rendezés kollektív

¹ A 2015-ben kiadott felsőoktatási képzések jegyzékében sajnos – ismeretlen okból – a terminológia mesterszak már nem szerepel.

munkafolyamatban, nem egyetlen szakterületen belül történik, hanem a kialakult interdiszciplináris terminológiai műhelyekben. Hasonlóan, a terminológiai adatbázisok több tárgykör igényeinek kell, hogy megfeleljenek. Mindezek az okok vezettek oda, hogy először a szabványosításhoz, majd a fordításhoz kapcsolódva, ma pedig már önálló diszciplínaként kialakult a terminológus szakterület, amely beépült a szakmai együttműködés interdiszciplináris nemzetközi hálózatába.

A terminológia gyakorlatának megváltozása, az elméleti kutatások növekvő száma és háttere szükségessé tette e diszciplína oktatási struktúrájának kialakítását. Több országban a XX. század utolsó évtizedében kezdődött az egyetemi szintű terminológus szakképzés (BA és MA képzési szinteken, és PhD képzésben is). A terminológus szakképzés rendszere ahhoz szükséges, hogy a terminológiai munkákhoz és a kutatáshoz a szakemberszükségletet biztosítsa. Az oktatásban felhasználható kézikönyvek közül Tamás (2014) monográfiája az egyik igen hasznosan forgatható munka.

IRODALOM

- Abonyi J. (szerk.) (2006): *Adatbányászat a hatékonyság eszköze*. Budapest: Computerbooks.
- Antal L. 2005/1964. *A formális nyelvi elemzés*. (szerk.: Bottyán G. – Kis Á.). Bicske: SZAK Kiadó. 1-225.
- Bańcerowski J. (2000): A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben. *Magyar Nyelv* XCVI, 1, 35–47.
- Bańcerowski J. 2008. – is szerepel a folyó szövegben.
- Bessé, B. de – Nkwenti-Azeh, B. – Sager, J. C. (1997): Glossary of terms used in terminology. *Terminology* 4, 1, 117–156.
- De Mauro, T. 2003 (1980): *Guida all'uso delle parole*. Roma: Editori Riuniti.
- Fóris Ágota (2008): *Kutatásról nyelvészeknek. Bevezetés a tudományos kutatás módszertanába*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Fóris Ágota (-2012): Terminológusok képzése – A terminológia mesterképzés elindulása. *Magyar Tudomány* 173 (8) 969–976. <http://www.matud.iif.hu/2012/08/11.htm>
- Hempel, C. (2005): *A taxonómia alapjai*. In: Bertalan L. 2005. *A társadalomtudományi fogalmak logikája*. Budapest: Helikon Kiadó. 19–48.
- Információs Társadalom* 2008/4. – esetleg ide kíváncozna!
- Klár J. – Kovalovszky M. (1955): *Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései*. Budapest: MTESZ.
- Kiefer Ferenc (2007): *Jelentélmélet*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Lévy, P. (2007): Nouvelle responsabilité des intellectuels. *Le Monde Diplomatique*. <http://monde-diplomatique.fr/2007/08/LEVY/15006>
- Prószéky Gábor–Miháltz M. (2008): Magyar WordNet: az első magyar lexikális szemantikai adatbázis. *Magyar Terminológia* 1, 1, 43–56.
- Szende Tamás (1996): *A jelentés alapvonalai*. A jelentés a kommunikációban. Corvinus, Budapest.
- Tamás D. M. (2014): *Gazdasági szakszövegek fordításának terminológiai kérdéseiről*. ELTE FTT, Budapest.
- Temmerman, R. (2000): *Towards New Ways of Terminology Description: The Sociocognitive Approach*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2013): *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tóth M. (2010): A szintaktikai és a szemantikai paradigma. Egy globális hálózati metaadat-infrastruktúra felé. *Magyar Terminológia* 3, 2, 183–214.

ⁱ A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatta.